

Володимир БАЙДИЧ,

кандидат історичних наук, вчений секретар Державного
історико-культурного заповідника «Межибіж»

Олег ПОГОРІЛЕЦЬ,

директор Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА МЕДЖИБІЖ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТУ В 1920-х рр.

У статті на основі архівних документів ДАХМО радянської доби досліджується соціально-економічне становище єврейського населення містечка Меджибіж у 1920-х роках. Розглядаються демографічні характеристики та національний склад населення, адміністративна структура єврейської селищної ради, особливості господарської діяльності в умовах нової економічної політики та раннього радянського управління. Аналізуються процеси класової трансформації єврейської громади під тиском радянської економічної та податкової політики, стан артільної промисловості та дрібної торгівлі, умови освіти, охорони здоров'я, культурного життя та соціального захисту населення. Висвітлюються міжнаціональні відносини між єврейською та українською громадами. Стаття реконструює цілісну картину життя єврейської общини Меджибожа в перехідний період від традиційного укладу до радянської системи господарювання.

Ключові слова: Меджибіж; єврейське населення; 1920-ті роки; артільна промисловість; єврейська селищна рада.

До Першої світової війни економічне життя Меджибожа визначалося насамперед ремеслами та торгівлею, безпосередньо пов'язаними з потребами розквартированих у місті та навколиш-

ніх селах військових частин. У місті постійно перебували чотири піхотних та два кавалерійських полки, а протягом трьох літніх місяців до табірних стоянок, на які було виділено 944 десятини землі в селах Требухівці, Лисогірка, Головчинці, прибувало 1-2 корпуси, до 50 000 осіб. Обслуговування й постачання цих підрозділів забезпечувало прибутки і роботу сотням місцевих родин – передусім у сферах харчування, напоїв, скупівлі військового майна, будівельних робіт та торгівлі сільськогосподарською продукцією. Перша світова війна зруйнувала цю економічну модель; після встановлення радянської влади частина єврейського населення емігрувала закордон в США, Аргентину, Мексику, Бразилію [1].

Загальна площа Меджибожа складала 223 десятини землі (1 десятина дорівнює 1,09 га). Межі містечка на 1928 рік не були чітко визначені тому у бюджеті селищної ради на 1929 р. були закладені кошти на проведення відповідного розмежування. Житловий фонд нараховував 1 081 будинок, що сплачував рентний податок; з них у 604 будинках проживали єврейські родини. Середня щільність заселення становила 9-11 осіб на одне помешкання. Дев'ять найбільших будівель були націоналізовані під радянські державні установи.

Згідно з даними того часу, загальна чисельність населення містечка становила 7 300 осіб, з яких переважну більшість – 4 900 чоловік – складали євреї. Українське населення нараховувало 2 300 осіб, а представники інших національностей – 100 осіб. У статевому розрізі: жінок було 3 540 (51,5%), чоловіків – 3 760 осіб (48,5%). Демографічна структура населення за віковими групами наведена в таблиці нижче:

	До 4 років	3 5 до 9 років	3 10 до 14 років	3 15 до 19 років	3 20 до 24 років	3 25 до 29 років	3 30 до 39 років	3 40 до 49 років	3 50 до 59 років	3 60 і більше років
Чоловіки	488	354	446	358	355	287	414	339	226	273
Жінки	432	376	444	477	370	331	458	334	363	275

Соціальний склад населення Меджибожа відображав характерні для радянської доби процеси суспільного розшарування та примусової реструктуризації: робітники – 416 осіб (8,5%); службовці – 310 осіб (6,5%); артільники – 1 802 особи (38%); хлібороби – 50 осіб (1,1%); особи вільних професій – 90 осіб (2%); декласовані елементи (особи без визначеної професії, що жили випадковими заробітками або на утриманні рідних) – 1 117 осіб (22%); дрібні торгівці – 670 осіб (13,6%); представники середнього класу (власники підприємств і торговельних лавок) – 367 осіб (7,5%) [2].

Упродовж кількох років після встановлення радянської влади чисельність робітників, хліборобів та артільників зростає на 70–80%, тоді як представництво дрібного бізнесу скоротилося на 20–30%, а середнього – на 50–60%. Власники великих підприємств або переходили до категорії середніх чи дрібних підприємців, або ж остаточно поповнювали ряди декласованого пролетаріату. Унаслідок гострої нестачі сировини на приватному ринку та під тиском жорсткої податкової політики радянського уряду відбулося фактичне знищення заможних господарів.

Єврейська селищна рада в містечку Меджибіж була утворена у 1925 році та складалася з 47 членів, практика відкликання членів ради не застосовувалася. Діловодство пленумів, засідань комісій, загальних зборів та інших офіційних заходів велося єврейською мовою, тоді як зовнішнє листування з райвиконкомом здійснювалося українською, хоча протоколи дублювалися і мовою їдиш. Рада не мала власного приміщення, проте розміщувалася в центрі містечка, маючи в розпорядженні столи, стільці та шафи. Бюджет на 1928 рік становив 32 500 крб, хоча фактично коштами рада не розпоряджалася аж до 1 листопада відповідного року. Склад ради формувався переважно з представників бідніших верств єврейського населення, такий самий соціальний профіль мав і актив, що забезпечував щоденну роботу установи. Значну частину активістів складали жінки [3].

Виборчий корпус Меджибожа нараховував 1 100 осіб, водночас 1 250 жителів були позбавлені права голосу – здебільшого

ті, хто раніше займався торгівлею і частково продовжував індивідуальну торговельну діяльність. Незважаючи на втрату впливу на громадське життя, ці особи брали активну участь у виборах до ради, відкрито вимагаючи відновлення своїх виборчих прав.

Окрім єврейської, в містечку функціонувала й українська селищна рада. Відносини між двома радами були загалом спокійними, позаяк жодних економічних чи політичних підстав для суперечностей не існувало. Аналогічна ситуація складалася і у стосунках єврейської ради з сільським населенням. Зафіксовано лише поодинокі прояви антисемітизму: відмови у прийомі євреїв до нових трудових колективів (зокрема, випадок із сезонними робітниками в саду), а також кидання каміння підлітками в євреїв на вулицях, де переважно проживали українці [4].

Керівництво єврейською радою з боку райвиконкому, який обрали 15.11.1924 р. в кількості 7 чол., здійснювалося як у письмовій, так і в усній формі – через уповноваженого у справах національних меншин Герша Горина, а також через окружних інструкторів, які спеціально відряджались до містечка [5]. Лояльне та довірливе ставлення до влади демонструвала переважно бідніша частина єврейської громади; натомість заможніші артільники, особливо після запровадження нових податкових кампаній, виявляли відкрите незадоволення, яке найгостріше проявлялося серед осіб, позбавлених виборчих прав.

В артілній промисловості було зайнято 850 родин. Найбільші підприємства по переробці сільськогосподарської продукції в містечку були млин, сушарня та маслобійка. Серед понад 40 видів артілей найчисленнішими були: шевці – 305 осіб; ткачі та точильники – 302 особи; зайняті на сушарці – 120 осіб; кравці – 99 осіб; заготівники та ковалі – по 55 осіб; кожушники – 42 особи; бляхарі та гончарі – по 21 особи; шапочники та циркульники – по 10 осіб; круподери – 10 осіб. Окрім того, дрібнотоварним виробництвом займалося щонайменше 1 000 осіб. Активно розвивалися нові напрямки: панчішне та квасоварне виробництво, виноробство, виготовлення цементної черепиці, миловаріння, пошиття постільної білизни. Середня заробітна

плата в артілях становила 40–45 крб на місяць; основні витрати спрямовувалися на харчування, одяг, житло та комунальні послуги. Артільники відчували гострий дефіцит сировини: постачання було нерегулярним, а необхідний інструментарій фактично не надходив попри значну потребу в ньому. Така ситуація склалася внаслідок розпорядження Народного комісаріату торгівлі «Про порядок відпуску сировини галузям виробництва». Артільна промисловість зосереджувалася переважно в Меджибожі, за винятком виготовлення кошиків, що здійснювалося в селі Ярославка майже всіма його жителями. Водночас 8 єврейських родин (44 їдці, з яких 23 – працездатні) займалися землеробством і городництвом, маючи у власності 30 десятин землі та додатково орендуючи 4,5 десятини. Один кооператив-колгосп «Рівність» що складався з 6 сімей (23 їдці) на 30 десятинах землі, спеціалізувався на садівництві [6].

Свої вироби артільники збували в базарні дні – як у Меджибожі, так і в Старокостянтинові та Деражні; кошики й чоботи розвозилися для продажу по всій Проскурівській окрузі та за її межами. В Меджибожі були відкриті мануфактурні та бакалійні магазини. Торгівля велася у закритих торгових приміщеннях з 9:00 до 14:00 та з 16:00 до 18:00. Вихідним днем була субота. Для торгівлі здавалося в оренду 28 рундуків, 40 столиків та 35 складських приміщень на платній основі, ще 31 приміщення надавалося безкоштовно. Окремим торговцям видавалися позики в розмірі від 30 до 300 крб. Ціни у приватних торговців на дефіцитні товари перевищували кооперативні на 50–100%.

Споживча кооперація об'єднувала 774 пайшики, серед яких налічувалося 115 жінок, 118 службовців, 330 артільників, 121 малозабезпечений та 90 пільговиків. Охоплювала товариства галантереї, мануфактури, бакалії, м'ясні та харчові об'єднання. Для місцевих артільників пільг практично не передбачалося – на відміну від державних підприємств, що користувалися повними податковими преференціями. Молодь і учні залучалися до артілей у кількості до 50%, однак вони мали ненормований робочий день та нижчу заробітну плату. Найбільші артілі: чоботарі – 554 особи

(у 8 артілях працювали лише 107 євреїв); «Промшвей» – 35 осіб; а також шкірники, пекарі та інші. Загальний обсяг приватної торгівлі у 1927–1928 роках становив 1,5 млн крб, тоді як кооперативної – 5,2 млн крб. З числа одинаків-артільників 239 осіб мали патенти із задекларованим доходом 156 800 крб, ще 14 осіб використовували найману працю з доходом 20 900 крб.

Загальна чисельність єврейської молоді у Меджибожі у віці від 15 до 20 років становила близько 600 осіб, з яких: робоча молодь – 190 осіб; артільна – 200 осіб; інші – 210 осіб. Становище, особливо непрацюючої молоді, було вкрай складним, оскільки підприємства вкрай неохоче приймали учнів без досвіду роботи. Тяга молодих людей до продуктивної праці була значною, однак навчання у профтехшколах, розташованих в інших округах, виявлялося малоефективним – через брак коштів учні змушені були повертатися додому [7]. У Меджибожі діяли дві трудові школи – українська та єврейська – з загальним охопленням 400 євреїв та 85 українців. Влітку на відкритих майданчиках перебувало 60 єврейських дітей, у двох хедерах навчалося 30 учнів, а вдома під керівництвом «меламудів» – ще 70 дітей. Плата за навчання для дітей із нетрудових родин становила від 6 до 24 крб на рік; учнів розподіляли на три категорії залежно від матеріального становища сім'ї [8]. Охоплення єврейських дітей навчанням: восьмирічні – 100%; до 11 років – 80%; від 12 років і старше – 70%. Мовою викладання у єврейських та українських школах була українська. Шкільне обладнання практично було відсутнє. Єврейська трудова школа розміщувалася у кам'яному будинку, де до революції знаходилося церковно-парафіяльне управління. По селах усі вчителі мали квартири при школах; у Меджибожі шести педагогам з районного бюджету виділялися кошти на оренду житла. Заробітна плата завідувача семирічної школи становила 40–80 крб на місяць, учителів – 35–75 крб. Підручниками школи були забезпечені на рівні 75%; їх закуповували через Окрно в Державному видавництві України.

Більшість будинків у Меджибожі були дерев'яно-глиняними, одноповерховими, зведеними без дотримання жодного

планування чи санітарних норм. Це породжувало надзвичайну скупченість забудови: будівлі впиралися одна в одну, залишаючи мінімальний простір між собою. У переважній більшості будинків не було туалетів – через відсутність окремого подвір'я; так само не існувало ні сміттєвих, ні помийних ям. Громадських туалетів у містечку не передбачалося взагалі; при місцевому господарстві функціонував лише обоз для вивезення гною. Частина вулиць були широкими і вимощені бруківкою, три майданчики були відведені під ринок. Прибирання вулиць проводилось власниками та орендарями, а ярмаркова та базарні площі торгівцями та райвиконкомом. Центральна площа була найбільш забрудненою, в єврейській частині містечка дерев було мало, в той же час на українських вулицях було чимало садів [9].

Джерелом водопостачання для мешканців слугували річка та колодязі, що мали примітивний вигляд, хоча й були почищені; один із них обладнано водяним насосом. Частина населення споживала воду з річок Бужок та Буг, що закономірно призводило до спалахів інфекційних захворювань [10]. Архівні джерела засвідчують, що жителі містечка вживали алкоголь помірно, але регулярно: серед єврейського населення переважали дешеві та саморобні вина, тоді як українське населення надавало перевагу очищеному спирту та самогону. У Меджибожі існували бойня та свинорізня, проте забій худоби для міського бюджету виявлявся збитковим, оскільки більшість тварин забивали на приватних підприємствах – особливо під час літнього військового табірної збору.

Освітлення містечка забезпечувала орендована електростанція, розміщена в будівлі колишнього водяного млина; її обслуговували 4 робітники. Кладовище Меджибожа знаходилося на схилі гори, звідки атмосферні опади стікали до найближчих джерел та колодязів, що створювало серйозну санітарну загрозу.

Охорона правопорядку покладалася на меджибізьку міліцію. Факти контрабанди та конокрадства зафіксовані не були – за винятком дрібних крадіжок. Судочинство для єврейського населення велося окремо, на 18 ділянці, та здійснювалося мовою

їдиш. ЗАГС, розміщений у приміщенні селищної ради, також обслуговував населення та видавав документи єврейською мовою. В містечку зареєстровані іудейська, православна та католицька спільноти.

При селищній раді функціонував орган соціального захисту, що виплачував допомогу 6 сім'ям у розмірі від 11 до 15 крб щомісяця. Ще 107 родин отримували виплати від інших організацій у сумі від 50 коп до 5 крб на місяць. Матеріальну підтримку з-за кордону – хоча й нерегулярну – отримували 241 сім'я. Для прикладу, від організації «Джойнт» надійшло 594 крб: 200 крб були спрямовані на медичну допомогу, а 394 крб – до фонду безвідсоткових позик.

У Меджибожі проживала 91 вдова: 34 забезпечували себе власною працею, 27 – торгівлею, 3 перебували на державному утриманні, 8 – на утриманні дітей, що проживали в СРСР, і 19 – за рахунок дітей, котрі виїхали за кордон. Налічувалося 7 круглих сиріт та 158 напівсиріт: без батька – 135, без матері – 23. Двоє сиріт утримувалися за рахунок держави, 11 – за підтримки закордонних родичів, а 145 перебувало на утриманні одного з батьків. Безпритульних дітей серед євреїв не було [11]. Меджибізький дитячий будинок розпочав роботу навесні 1923 року. Первісно в ньому виховувалося 38 дітей, з яких 8 дівчаток і 4 хлопчики у віці від 12 до 14 років. Згодом контингент поповнився ще 25 дітьми, що голодували та потребували медичного догляду. Штат закладу складався із завідуючої, кухарки, сторожа та прибиральниці. Умови перебування дітей були вкрай незадовільними: стіни протікали, колодязь засипано, відсутні туалет, ванна та пральня. Садина дитбудинку займала 1,62 десятини землі. У саду росло 200 плодових дерев, 75 ялин та 40-річні сосни. В господарстві утримувалися одна корова та кінь, 5 свиней, 35 курей. На 4 десятинах висівалося просо, на 2 десятинах – жито. Це давало змогу частково забезпечувати установу продуктами харчування [12].

Сільбуд утримувався коштами районного бюджету та обслуговував в основному євреїв. Мова робота єврейська, для членів профспілки була знижка 50%. При ньому функціонувала бібліо-

тека, що налічувала 3 827 книг, переважно дореволюційних видань: 800 примірників українською мовою, 600 – єврейською, 50 – польською, решта – російською. Більшість книг потребувала переплетення. З семи бібліотек чотири працювали при профспілках, по одній – при комсомольській, піонерській та партійній організаціях. У фондах зберігалися єврейські газети «Емес» та «Іштерн» загальним тиражем 230 примірників, піонерська та комсомольська преса – 120 примірників, 5 єврейських журналів та 230 різних газет. Агентство єврейського друку щорічно передавало бібліотеці книги на суму 25 крб. В містечку також діяв театр імені Луначарського. Виписувалася щоденна єврейська газета «Дерамес» («Правда») – орган Центрального бюро єврейської секції при ЦК Російської комуністичної партії. В місті працювало поштово-телеграфне агентство протягом 6 днів окрім понеділка зі штатом в 8 людей. Зв'язок був налагоджений з Державною, Проскуровом, Старою Синявою та Летичевом [13].

У Меджибожі діяли профспілкові організації: «Рабземліс», «Родос», «Радторгслужба» та спілка швейників – разом вони об'єднували до 400 членів. Мовою спілкування в більшості організацій була українська, у спілці швейників – єврейська. Місцеве товариство взаємодопомоги наприкінці 1926 року нараховувало 616 євреїв та 1 українець та видавало грошову допомогу біднякам, короткострокові позики від 5 до 15 крб, взимку відпускало дрова по низьким цінам та надавало мед. допомогу в невеликих розмірах. Організація існувала за рахунок щомісячних внесків по 15 коп, допомоги «Джойнта» та громад, що проживали в америчі. Паралельно функціонувало Райбюро «Аерохем» (360 осіб), а також комісія допомоги дітям і осередок сільських друзів дітей, що об'єднував 451 особу.

Стационарна медична допомога надавалася лікарнею, розташованою в селі Требухівці. У самому Меджибожі з 1921 року функціонувала амбулаторія. Меддопомога на дому надавалася лікарем та фельдшером за рахунок каси взаємодопомоги. Нагляд за санітарним станом та благоустроєм містечка покладався на Районну санітарну комісію, міліцію та Районний медично-техніч-

ний відділ. Єдина в містечку лазня була здана в оренду на 7 років безкоштовно – за умови проведення ремонту та подальшого утримання закладу в належному стані.

Єврейське населення Меджибожа впродовж 1920-х років поступово пристосовувалося до нових умов радянської влади, змінюючи традиційні форми господарювання та суспільного життя. Підтримуючи нову економічну політику, значна частина громади була змушена брати участь у процесах націоналізації приватних торговельних і ремісничих підприємств, що докорінно змінювало економічну структуру містечка. У відповідь на нові вимоги держави єврейське населення активно долучалося до створення артілей, кооперативів та інших колективних форм праці, які поступово витісняли приватний капітал. Попри складні соціально-економічні умови, громада зберігала високий рівень самоорганізації, підтримувала освітні, культурні та благодійні ініціативи. Таким чином, 1920-ті роки стали для єврейської спільноти Меджибожа періодом глибокої трансформації, пов'язаної з переходом від традиційного укладу життя до радянської моделі суспільного розвитку.

Список використаних джерел і літератури:

1. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр.6. Арк. 341.
2. Там само.
3. Там само. Арк. 342.
4. Там само. Арк. 344.
5. Там само. Арк. 346.
6. Там само. Арк. 343.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр.6. Арк. 345.
9. Там само.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 186. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 12.

11. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр.6. Арк. 346.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 186. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 8.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 16.